

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR
YO'NALISHI**

Sadoqat MAXMUDOVA,
Buxoro davlat universiteti doktoranti
gmail: sadoqatmaxmudova 948@gmail.com

BuxDU dotsenti, f.f.f.d.(PhD) Axmedova D.B. taqrizi asosida

“OSTONA” LINGVOMADANIY BIRLIGINING LEKSIK-SEMANTIK MAYDONI

Annotatsiya

Barcha soʻz turkumlariga doir leksik-semantik guruhlar, ularning maydonlari turli xil nuqtayi nazardan ilmiy asoslanadi, chunki leksemalar juda murakkab va koʻp qirrali til birliklaridir. Jumladan, soʻz yasash stilistik, tilda voqelanish, ichki maʼno yoʻnalishlarida oʻrganilib, asosiy xususiyatlari nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilinadi, chunki soʻz leksika va grammatikaning asosiy birligidir. Biz ham mana shunday leksik-semantik guruhlardan biri boʻlgan “Ostona” leksemasining tilda voqelanish guruhini faqatgina lingvomadaniy maʼnolari nuqtayi nazaridan bir maydonga toʻplab tahlil qilishni maqsad qildik. Leksemalarni “Ostona” lingvomadaniy maydoniga toʻplashimizning asosiy prinsipi ularning asl leksik maʼnosi emas, balki madaniy tushunchalar bilan bogʻliq boʻlgan koʻchma ichki maʼnolar ifoda etishidir.

Tilshunoslikka doir manbalarda leksik-semantik munosabatlar borasida koʻpgina atamalar ishlatiladi. Ulardan juda koʻp ishlatiladiganlari: leksik-semantik maydon (LSM), leksik-semantik guruh (LSG), semantik maydon (SM), tematik guruh (TM). Maʼlumki, tilning leksik (lugʻat) sistemasida turlicha guruh va “soʻz maydonlari” mavjud. Tilshunoslikda maydon – bu turli soʻz turkumlariga mansub boʻlgan bir xil tushuncha ifodalovchi soʻzlar majmuidir. Tilda “maydon” muammosi yoʻnalishida koʻpgina olimlar ish olib borganlar (O.S.Axmanova, H.I.Filichyova, A.A.Nikitina, O.G.Revzina, Y.S.Milkevich, I.Y.Belyayeva, Y.Y.Arkipova)ga qaramasdan hanuzgacha bir toʻxtamga kelinmagan. Shuni ham eʼtirof etish kerakki, yuqoridagi atamalar taʼriflarida farqlar boʻlsa-da, umumiy oʻxshashliklar koʻpchilikni tashkil etadi. Qarang. Semantik maydon – bu umumiy (invariant) maʼno jihatidan birlashgan koʻpgina soʻzlarning iyerarxik tarkibidir (I.V.Arnold.2b. 118-127b). Agar lugʻat birliklari umumiy integral semaga ega boʻlsa, ular lugʻat maydonini tashkil qila oladi.

Endi bizning ilmiy izlanishlarimizda muhim oʻrin egallagan leksik-semantik maydonga eʼtibor qaratsak, u boshqalaridan farqli oʻlaroq eng soddaga, mukammal va mahsuldorroqdir.

LSM tilshunoslikda asosan ikki: keng va tor qamrovli soʻzlar toʻplamidan tashkil topadi. Birinchisi – leksik maʼno jihatidan bir-biriga yaqinroq boʻlgan obyektarni ifodalovchi semalarni oʻzida qamrab olsa, ikkinchisi – asoslangan lugʻaviy maʼno va mazmun ifodalovchi leksik birliklardan tashkil topadi. Boshqacha qilib aytganda, birinchisi maʼno yaqinligi (yaʼni, toʻliq maʼnodoshlikka ega boʻlmaganlari ham kirishi mumkin) jihatdan boʻlsa, ikkinchisi-semalarning asosiy lugʻaviy maʼnolari asosida LSM ga kiradi.

L.A.Novikov LSMga quyidagicha taʼrif beradi: “Iyerarxicheskaya struktura mnojestva leksicheskix yedinit, obyedinennix obshim (invariantnim) znacheniyem i otrijayushaya v yazike opredelyonnuyu ponyatiynuyu sferu”[42,77b.] yaʼni, maʼlum bir soha haqida maʼno va tushuncha asosida birikkan qator lugʻaviy birliklarning iyerarxik tizimidir.

LSM – murakkab, keng qamrovli birlashma boʻlib, oʻz ichiga bir necha leksik-semantik guruhlarini qamrab oladi, LSM larning murakkabligi ularning ichki tizimi bilan bevosita bogʻliqdir. Ichki tizim oʻzagini yadro soʻz tashkil etsa, uning qamrovini leksik maʼno jihatidan betaraf bosh semadan birin-ketin uzoqlashib borayotgan birliklar egallaydi. Shuningdek, yadro sema oʻrnini uning qamrovidan oʻrin olgan

leksemalar ham egallashi mumkin, agarda ular oʻzlarining kichik, mikro LSMlariga ega boʻlishsa. Shu bois LSM LSG ga nisbatan birlamchidir. Bundan tashqari, shuni ham eʼtirof etish kerakki, agar LSG tarkibiga kirgan barcha soʻzlar faqatgina bir soʻz turkumiga doir boʻlsa, LSM tarkib aʼzolari turli soʻz turkumi vakillaridan tashkil topa oladi.

Yuqorida keltirilgan nazariy tushunchalar asosida “Ostona” lingvomadaniy leksemasining leksik-semantik maydonini tuzishga harakat qilamiz. Izlanishlarimizni LSM tarkibini aniqlashdan boshlaymiz. Buning uchun eng avvalo “Ostona” soʻziga maʼnodosh yoxud unga yaqin tushuncha ifodalovchi til birliklarining asl va koʻchma lugʻaviy maʼnolari bilan tanishamiz.

Biz ham mana shunday leksik-semantik guruhlardan biri boʻlgan “Ostona” leksemasining tilda voqelanish guruhining faqatgina lingvomadaniy maʼnolari nuqtayi nazaridan bir maydonga toʻplab tahlil qilishni maqsad qildik va uning doirasiga quyidagi ot soʻz turkumiga mansub soʻzlarni kiritdik: Vatan, el, yurt, oʻlka, diyor, goʻsha, makon, manzil(goh), uy darboza, darvoza, dargoh, eshik, ostona.

Mazkur LSMga kirgan barcha til birliklari oʻzining yashash joyi semantikasi bilan birlashgan boʻlib, maʼnodoshlik munosabatini bildiradi. Ularning lugʻaviy maʼnolariga (5 tomlik izohli lugʻat asosida) eʼtibor berib oʻxshashlik va farqlarini tahlil qilganda uy, yashash joyi boʻlsa-da, ishlatilish valentligi turlicha, aniqlanib aytganda, sintaktik munosabatlar turlichaligi bilan farqlanadi. Leksemalarni “Ostona” lingvomadaniy maydoniga toʻplashimizning prinsipi ularning asl leksik maʼnosi emas, balki madaniy tushunchalar bilan bogʻliq boʻlgan koʻchma ichki maʼnolar ifoda etishidir. Bundan tashqari, soʻzlar joylashuvi graduonimik (darajalanish) munosabatlarni ham tasvirlaydi. Leksik graduonimlar – bir xil denotativ (asl, toʻgʻri) maʼno ifodalovchi, ammo qaysidir belgi darajasi bilan farqlanadigan qator soʻzlar tizmasi. Gradual qatorning asl mohiyati shundaki, unda yadro, dominanta soʻzdan chap tomonda maʼno, tushuncha ifodalash darajasi past boʻlgan soʻzlar joylashsa, oʻng tomonda maʼno darajasi oshib boradigan leksemalar oʻrin egallaydi. Quyidagi chizmaga eʼtibor bering.

Ostona – eshik – darboza – (uy) – manzil – makon – dargoh – goʻsha – diyor – oʻlka – yurt – el – Vatan.

Betaraf uy soʻzidan chap tomonda lingvomadaniy maʼno ifodalash darajasi pasayib borgan soʻzlar tizilsa, oʻng tomonda maʼno darajasi oʻsib borayotgan soʻzlar joylashadi. Maʼlumki, atrof-muhitni egallagan barcha mavjudotlar

darajalanganidek, tahlil qilinayotgan bizning LSM ham bundan mustasno emas. Lingvomadaniy birliklar tahlili aynan mana shu so'z ma'nosidan tushuncha, mazmunga (madaniy

tushunchaga) o'tish jarayoni maydoni doirasida olib boriladi. Bu jarayon chizmasi quyidagi shaklga ega:

Lingvomadaniy birlik Belgi Til birligi Denotativ ma'no	Lingvomadaniy birlik Belgi Til birligi konnotativ ma'no
Mazmun	Tushuncha madaniy ma'no va mazmun
Yuqorida keltirilgan nazariy ma'lumotlarimizning amaliy tasdig'i sifatida "Ostona" lingvomadaniy leksik-semantik maydonidan o'rin olgan til va madaniyat birliklarining tahliliga e'tibor beramiz.	lisoniy birliklarning mazmun-ma'no jihatlarini tahlil qilish uchun ularni, "maydon"dan joy olgan birliklarning atom, yadro va ularning atrofida so'zlarni o'rganish fizik reaksiyalar tartibida yondashish kutilgan natijalar beradi [Navikov, 1991, p.3]. Bunday fizik yondashuv umumiy tushuncha nazariyasiga xos bo'lganligi uchun, lingvistik "maydon" mohiyatini to'la ocholmaydi. Buning sabablarini aniqlash uchun semantik "maydon"ning shakllanish tarixiga nazar solamiz. F.de Sossyur, I.A.Boduen de Kurtene, Novikovlarning leksik-semantik "maydon" tizimini fizik elektromagnit maydoni zarrachalari faoliyatiga o'xshatganlaridan (bu debochasi desak) so'ng ko'pgina tilshunos olimlar bu g'oyani rivojlantirib, mukammallik darajasiga yetkazishdi, jumladan, L.Veysgerber umumiy ilmiy emas, balki lingvistik tushunchalarni o'rgandi. Uning so'zlariga ko'ra, "tilning konseptual dunyosi" "maydon qonuniga" bog'liqdir. Har qanday "lingvistik soha" – bu "til dunyoqarashining bir bo'lagi", na obyektiv haqiqat, na lingvistik materiya bilan bog'liq bo'lmagan tushunchalar, g'oyalarning voqelanish tizimidir [Ermalayeva, 1960,p.56].
vatangado – Vatandan kechib, qochib, o'zga ellarda darbadar yuruvchi: qochoq (Vatangado bo'lguncha, kafangado bo'li);	"Tilning kontseptual dunyosi" deganda barcha lingvistik hodisa va birliklar nazarda tutiladi, shuningdek, lingvomadaniy birliklarning madaniyat bilan bog'liq ichki ma'nolari ham konsept sifatida LSMdan o'rin egallaydi. Madaniyatning tegishli bo'lagi, ya'ni obyektiv tildan tashqari aks etgan birliklarning asosiy tushunchalari, tuzilishi va faoliyati muqarrar ravishda "Maydon" tarkibida aks etgan. Biroq u tilshunoslik kategoriyasi sifatida tegishli semantik maydon doirasidan tashqariga chiqadigan elementlar va aloqalarni ham aks ettirishi kerak. Shu bois, bunday soha, asosan, murakkab ko'p o'lchovli tuzilmani aks ettirishi kerak, chunki unda aks etgan elementlar nafaqat tilga, balki madaniyatga ham tegishli, ya'ni ular nafaqat lisoniy, balki o'ziga xos madaniy xususiyatlarga ham ega bo'ladi. Ularning semantikasi mohiyatan lisoniy ma'no va tildan tashqari ma'no birligidir.
vatangadolik – vatangadoga xos hayot, holat, vatangado bo'lib yashash (Vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan);	Bunday (lisoniy ma'no va tildan tashqari ichki ma'no) birliklar lingvomadaniy soha deb ataladi. Vorobevning fikricha "semantik maydon nazariyasi lingvomadaniy soha tuzilishini mukammallashtirishga zamin yaratadi".[Vorobev ...] Lingvomadaniy izlanishlarimiz jarayonida bunga amin bo'ldik. Eng avvalo shuni e'tirof etishimiz kerakki, ular tizimida juda ko'p umumiyliklar, ya'ni izomorfizmlar kuzatiladi: maydon dominant, yadrosi, yadro atrofida sinonimlar, antonimlar, tutashgan sohalar tizimi, tutashgan maydonlar. Ma'lum bir semantik tizim ifodalovchi soha uning asosiy so'zlar lingvistik vositalar iyerarxiyasini aks ettiradi. Bunday tuzilmani elementlarning konseptual tasnifi va lisoniy birliklarning giper-giponimik aloqalarini aks ettiruvchi tur munosabatlaridan foydalanib tasvirlash mumkin. ...
vatandosh – bir mamlakatda tug'ilib o'sgan kishilar (Furqat chet ellarda yashagan yillarida vatani va vatandoshlari bilan doimo aloqada bo'ldi);	Lingvokulturologik sohalar tabiatiga ko'ra, lingvistik sohalar singari aniq va mavhum belgilarga ega bo'ladi. Bunga qarab ularning ustunligi, mos ravishda, aniq yoki mavhum semantika so'zlari hisoblanadi. Bu nafaqat bunday soha elementlarining moddiy aloqalarini, balki boshqa sohaga tegishli obyektlardan foydalanish, ularni moddiy va ma'naviy
vatanjudolik – vatandan judo holatdagi hayot (Olamda vatanjudolikdan yomon narsa yo'q);	
vatanli – turar joyga, boshpanaga ega bo'lgan; uyli-joyli;	
vatanparvar – o'z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik ko'rsatuvchi;	
vatanfurush – o'z vataniga xiyonat qiluvchi, vatanini sotuvchi.[5 tomli izohli lug'atdan]	
LSM o'zak, markaziy so'zi – Vatan lingvomadaniy birligining yuqorida keltirilgan "rasmii" ma'nolaridan tashqari, uning ichki ma'no ko'lamini tahlil qilishdan oldin LSM tushunchasiga to'xtalishni joiz deb bildik.	
Har qanday ilmiy muammoni o'rganishda eng muhim uslubiy masalalardan biri – tizimli va sintezlovchi yondashuvdir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda LSM keng doira (qamrov) va yaxshi istiqbolga ega bo'lgan, umuman tarkib bilan birlashtirilgan va iyerarxik tuzilishga ega bo'lgan birliklar to'plamidir. U nafaqat LSM tizim qismlarining iyerarxik tuzilishini aks ettiradi, balki o'zaro bog'liq ravishda xususiy an'anaviy lingvistik munosabatlarni o'zida mujassamlashtiradi.	
Zamonaviy lingvomadaniy izlanishlar nazariyasida "Maydon" tushunchasi ma'lum obyektni o'rganish usuli, til va madaniyat birliklari uchun tasniflash tizimi hisoblanadi. Mazkur usul til hodisalarini madaniyat bilan bevosita va bilvosita bog'liq holda kompleks o'rganishda, shu jumladan, o'zbek tilining nutqda voqelanishi tasnifi lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish muhim ahamiyatga ega. L.A.Navikov "maydon" tushunchasiga shunday ta'rif beradi: "tilshunoslikka xos maydon tushunchasi fizikaga doir elektromagnit maydoni zarrachalarining tartibli harakatiga o'xshaydi". Boshqacha qilib aytganda, semasiologiyada	

madaniyatlarning elementlari sifatida ishlatish xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, lingvokulturologik soha nafaqat boshqa sohalar uchun izomorfdir, balki o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ularning asosiy semiotik tabiati shundaki, ular tabiatiga ko'ra ko'p maydonlar bilan solishtirilganda murakkab, ko'p o'lchovli hodisaga aylanadi. Shuning uchun lingvokulturologik sohada birliklarning ikki tomoni ajratiladi: lingvistik va referensial. Shunday qilib lingvokulturologik sohani keng ma'noga ega bo'lgan va tegishli madaniy tushunchalar tizimini aks ettiruvchi birliklarning iyerarxik tizimi sifatida ta'riflash mumkin.

Til va madaniyat (lingvomadaniy birliklar) sohasidagi obyektlarni, jumladan, "Ostona" konseptini o'rganishda LSMning murakkab (sintezlovchi) birligi sifatidagi faoliyati muhim vosita sanaladi. G.Kandler ta'kidlaganidek, "... maydondagi bo'shliqlar bartaraf etiladi"[1], ya'ni LSGlardagi tashqi va ichki (madaniy qadriyatlar tizimi) "maydon" tizimida olib borilsa (bo'shliqsiz) ona tilimizda so'zlashuvchining til qobiliyati, uning tushunchasi, tafakkuri va nutqi nuqsonsiz bo'ladi.

LSM ilmiy izlanishlar usuli sifatida bir-birini boyitib, to'ldirib turadigan texnologiya hisoblanib, qator prinsiplarga tayanadi hamda maydondan o'rin egallagan birliklarni umumlashtiradi. Umumlashtirish deganda LSG a'zolarining ma'lum ma'no doirasidagi faoliyati nazarda tutiladi. Mana shu til va nutqda voqelanish quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

- yaxshilik prinsipi;
- ma'no va mazmun jihatidan bir-biriga bog'liqlik prinsipi;
- maydon to'liqlik prinsipi;
- leksik-semantik guruh chegaralarini belgilash prinsipi.

Yuqorida keltirilgan prinsiplar mohiyatini madaniy tilshunoslik yo'nalishi misolida tahlil qilganda ularning yaxlitlik va to'liqlik tamoyillarining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi ko'zga tashlanadi. Bu maqsadga erishish garovi, eng avvalo, manba tanlashga bevosita bog'liq bo'ladi. Aniqroq qilib aytganda, so'z yoki lingvomadaniy tushunchalarning (birliklarning) faqatgina salbiy yoki ijobiy mazmuniga qarab emas, balki ularning ziddiyatlari hamda tilda voqelanish faoliyati ham o'rganilishi shart. Masalan, "Vatan" lingvomadaniy birligini o'rganish yoxud lingvistik, leksik tahlillar olib borishda tanlangan manba sifatida faqatgina Vatan, vatandosh, vatanli, vatanparvar; yurt, yurtgarchilik, yurtdosh, yurtchilik leksemalari, balki vatangado, vatangadolik, vatanjudolik, vatanfurush,

vatanfurushlik; yurtfurush singari leksemalar ham manbaning muhim bo'lagi sifatida o'rganilishi zaruratdir. Chunki busiz LSG va LSM qamrovi to'liqsiz holatga keladi va natijada mavzu kutilgan maqsadga ega bo'lolmay qoladi.

Tartiblilik (tizimlilik) prinsipiga kelsak, uning asosiy maqsadi nafaqat qat'iy tanlangan tizimlashtirish, balki lisoniy madaniyat nuqtayi nazaridan iyerarxik (davomiylik) rivojlanish tizimini yaratish va uning mohiyatini ochib berish hisoblanadi. M: Tartiblilik prinsipi nafaqat lingvistikada, balki barcha sohalarida "yetakchi yulduz"dir. Jumladan, badiiy asarlar talqinida ham bu hodisa katta ahamiyatga ega. Shu o'rinda buyuk adib Said Ahmadning "Kiprikda qolgan tong" (qissalar, hikoyalar, xotiralar) asaridan kichik bir parcha keltiramiz. Bundan ko'zlangan maqsadimiz asarda ta'riflangan vatanparvarlik tuyg'usi lingvomadaniy tushunchasini tizimli yo'sinda ma'no va mazmun ko'lamining mohirona ochilganligi LSM faoliyati tartibi bilan qiyoslashdir.

«Ufq»ni yozishdan oldin «Cho'l hikoyalari»ni yana bir marta hafsala bilan, sinchiklab o'qib chiqdim. Adabiy asar talablariga javob bera oladigan durust asar bo'пти. Birdaniga xayolimga, «Axir bu hikoyalarda inson dardi, iztiroblari yo'q-ku?», degan o'y keldi. Biz hammamiz, jami ijodkorlar oftobda kuyib, kechalari chivinga talanib, qum bo'ronlarida yuz-ko'zini doka bilan o'rab ishlayotgan yupun odamlarni yurak amri bilan vatanparvarlik burchini ado etgani kelgan, chinakam fidoyi, oriyatli, ilg'or sovet grajdanlari, azamat cho'lquvarlar, deb ta'rifladik. Aslida shundaymikin? Do'ppini olib qo'yib, bir o'ylab ko'rsam, ularni bu xudo qarg'agan cho'llarga ehtiyoj, muhtojlik boshlab kelganligi ma'lum bo'lmaydimi? Kim bekordan-bekorga issiq o'rmini sovitadi? Ha, ular o'zim yemasam ham, bolalarim non yesin, usti but bo'lsin, velosiped mingan bolalarga qarab o'ksimasin, u ham «morojeniy» yesin, magnitofoni bo'lsin, televizor ko'rsin... degan ilinjda bunda ishlamoqda-ku! 126-b.

Keltirilgan parchada Said Ahmad "Vatanparvarlik burchi" degan tushunchaning asl yetakchi ma'nosi (o'z vatani, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlarini uchun jonbozlik ko'rsatuvchi) ichki mazmunlarini "Inson dardi, iztiroblarini" tizimli ravishda ochib bergan. Adib "Vatanparvar" tushunchasiga ehtiyoj, muhtojlik til birliklari orqali teskari ma'no anglatadigan lingvomadaniy so'zlar bilan "Cho'lquvarlarning" asl maqsadlarini ochib bergan.

Xulosa qilib aytganda, LSGdan joy egallagan so'zlardan LSM uchun til birliklarining tanlab olinishi "maydon" tarkibini ma'lum bir tarzda aniqlashga yordam beradi. Shu asnoda LSM chegaralari belgilanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. М.: Изд-во РУДН, 1997, С 331.
2. Исафилова Д.Ш. Взаимосвязь языка и культуры как основной объект лингвокультурологии // Вестник ТГГПУ (Томский государственный педагогический университет). 2010.№2(20).С 217-220.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. С 288
4. Said Ahmad "Kiprikda qolgan tong" «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati Toshkent, 2008, 126-b.
5. "O'zbek tilining izohli lug'ati" 5 jildli, Toshkent, 2008.